

**„Forschungen zur baltischen Geschichte”, Bd. 13,
Tartu 2018**

„Forschungen zur baltischen Geschichte” to wydawnictwo z serii *Humaniora historica* Uniwersytetu w Tartu (Tartu Ülikool), wydawane we współpracy z Bałtycką Komisją Historyczną (Baltische Historische Kommission), Instytutem Kultury i Historii Niemców w Europie Północnowschodniej w Hamburgu (Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa, Nordost-Institut), Uniwersytetem Łotwy w Rydze (Latvijas Universitāte) i Uniwersytetem w Tallinie (Tallinna Ülikool). Zdecydowaną większość autorów współpracujących z omawianym rocznikiem stanowią historycy estońscy z ośrodków naukowych w Tartu i Tallinie. Stosunkowo nieliczni publikujący w tym roczniku badacze pochodzą z Łotwy i Litwy; wśród autorów jest także dwóch Niemców oraz jeden Rosjanin. W publikacji znajdują się następujące działy: rozprawy (*Aufsätze*), publikacja źródłowa (*Quellenpublikation*), komunikaty (*Mitteilungen*) oraz omówienia (*Besprechungen*). Zdecydowana większość tekstów (około 80%) publikowana jest w języku niemieckim, pozostałe w języku angielskim.

Pierwszy z tekstów, autorstwa Hesi Siimetz-Gross i Thomasa Hoffmanna, dotyczy trzatomowego dzieła Davida Hilchena *Jus Livonicum Scriptum*, pierwszego projektu kodyfikacji prawa krajowego w Inflantach, opracowanego w 1599 r. Autor projektu pochodził z zamożnej ryskiej rodziny, studiował prawo w Ingolstadt, Tybindze i Heidelbergu. Od 1585 r. był sekretarzem miasta Rygi, a od 1589 r. — jego syndykiem. W 1591 r. został nobilitowany i przyjęty przez Jana Zamoyskiego do herbu Jelita. Uczestniczył w sejmikach inflanckich oraz w poselstwach do króla i na sejmy jako przedstawiciel Rygi. Był założycielem pierwszej drukarni i biblioteki w Rydze. W ocenie autorów artykułu jego dzieło *Jus Livonicum Scriptum*, efekt zleconej przez szlachtę inflancką kodyfikacji przywilejów, nie było — wbrew wersji rozpowszechnionej dotychczas w historiografii — zaadaptowaną do inflanckich warunków teorią niewolnictwa autorstwa rzymskiego cesarza Justyniana. Według autorów artykułu w koncepcji Hilchena chłopci inflanccy znajdowali się w innym położeniu prawnym niż niewolnicy w starożytnym Rzymie; ich sytuacja była porównywalna z osobami niepełnoletnimi oraz zamężnymi kobietami. *Jus Livonicum Scriptum* stanowił projekt prawa krajowego, regulującego różne materie prawne w Inflantach pod panowaniem Rzeczypospolitej polsko-litewskiej. Mimo iż formalnie projekt nigdy nie wszedł w życie, z wielu względów budzi zainteresowanie badaczy.

Viktors Dāboliņš poświęcił swój tekst rodzinie Wulffów, „dynastii” mincerzy działających w XVI i XVII stuleciu w Rydze i w Inflantach. Ryskie mincerstwo jest stosunkowo dobrze zbadane, słabo znane są natomiast biografie poszczególnych mincerzy. Na podstawie materiałów z archiwów lotewskich i szwedzkich autor przedstawił działalność trzech pokoleń Wulffów: założyciela „dynastii” Martina I, jego syna Heinricha I oraz dwóch wnuków — Martina II i Heinricha II (w późniejszych pokoleniach Wulffów zabrakło męskich potomków, którzy mogliby kontynuować rodzinną tradycję). Okres działalności Wulffów przypadł na trudny, ale też niezwykle ciekawy okres losów Inflant. Mennica w Rydze bez znaczących strat przetrwała wojny inflanckie (1558–1583); moneta wolnego miasta

Rygi była bita do 1581 r. W okresie działalności rodu Wulffów Ryga przeżyła bujny rozkwit handlu, rozwój mennicy oraz wzrost zamożności samych mincerzy.

Artykuł Vadima Svjatkovskiego dotyczy ogólnych warunków handlu tranzytowego w Narwie w 1. połowie XVIII w. Autor oparł swoje badania na aktach miejskich Narwy, przechowywanych w Archiwum Historycznym w Tartu. Handel pomiędzy Europą Zachodnią a Rosją odbywał się wcześniej za pośrednictwem portu w Archangielsku oraz portów szwedzkich. Początek XVIII w. przyniósł rejonowi Narwy wybuch wielkiej wojny północnej (1700–1721). Kończący wojnę pokój w Nystad ugruntował panowanie rosyjskie na tym terytorium. Zachowane początkowo zasady handlu z czasów szwedzkich zostały w krótkim czasie zmienione. Wprawdzie cele zarówno władców szwedzkich, jak i rosyjskich, w odniesieniu do Narwy były jednakowe: przekierowanie wymiany handlowej z Morza Białego na Bałtyk, odmienne były jednak metody działania. Władze szwedzkie pozwały cudzoziemcom na handel bezpośrednio z Rosjanami, natomiast Rosja przestała na prośbę kupców z Narwy i przyznała im monopol na pośrednictwo w wymianie towarów. Na mocy ukazu z 24 VII 1722 r. Rosjanie zostali zobowiązani do sprzedaży towarów w Narwie tylko kupcom miejscowym, a dopiero oni te same towary odsprzedawali cudzoziemcom. Znaczenie Narwy jako miasta handlowego drastycznie zmniejszyło się wraz z powstaniem nowej stolicy Rosji i ważnego portu handlowego — Petersburga.

Mati Laur i Ken Ird opisali proces znoszenia kar za „haniebne zachowanie” w Inflantach i Estonii w latach 1764–1765. Pozamałżeńskie kontakty płciowe były traktowane jako nieobyčajne, na równi z pijaństwem, hazardem i bluźnierstwem, zarówno przez katolickie prawo kanoniczne, jak i zreformowany Kościół protestancki. Kary nie mogły uniknąć przede wszystkim matki nieślubnych dzieci, ponieważ ukrycie ciąży i porodu przed otoczeniem było niemożliwe. Znaczącą zmianę w postrzeganiu pozamałżeńskiego macierzyństwa przyniosła dopiero epoka Oświecenia, kiedy to pojawiły się w Europie opinie, że kary wymierzane matkom wcale nie zapobiegają niepożądanym społecznie zachowaniom, a jedynie prowadzą do prób ukrywania ciąży i do dzieciobójstwa. Dwie rosyjskie prowincje — Inflanty i Estonia — były pierwszymi regionami Europy, gdzie kary hańbiące za „nierząd” zostały zniesione. Autorzy artykułu omawiają przyczyny tej decyzji oraz przebieg wydarzeń. 6 IV 1764 r. cesarzowa Katarzyna II, z zamiarem zapobiegania przypadkom dzieciobójstwa, wprowadziła w Inflantach i Estonii ukaz zamieniający kary hańbiące za „nierząd” na kary pieniężne. Spotkało się to z brakiem zrozumienia wśród pastorów. Ukaz cesarzowej stał się wkrótce wzorem dla króla Prus Fryderyka II, który 8 II 1765 r. również zniósł kary dla niezamężnych matek, jednocześnie wprowadzając dla pracodawców i akuszerzek obowiązek zgłaszania władzom ciąży pozamałżeńskich. W latach 80. XVIII w. kary hańbiące (*Schandstrafen*) zostały zniesione w całym niemieckim obszarze kulturowym.

W artykule Manfreda von Boettichera przedstawione zostało Księstwo Kurlandzkie jako cel ucieczek inflanckich chłopów pańszczyźnianych w XVIII stuleciu. Położenie chłopów w Kurlandii było zdecydowanie korzystniejsze. Ucieczki chłopów pańszczyźnianych były tym łatwiejsze, że po obu stronach granicy mówiono po łotewsku. Chłopi pańszczyźniani zbiegali przez Dźwinę razem ze swym dobytkiem, w tym z żywym inwentarzem. Różnice ekonomiczne pomiędzy tymi regionami utrzymały się także w kolejnych stuleciach, a nawet pogłębiły po

przyłączeniu guberni inflanckiej do Rosji. Położenie chłopów Inflantach stało się najtrudniejsze w 2. połowie XVIII w. Powinności chłopskie nie były uregulowane żadnymi przepisami i ich wysokość zależała od woli właściciela ziemskiego. Odmienne niż w innych społeczeństwach feudalnych, chłopci uciekali nie tylko do miast, ale też na tereny wiejskie w sąsiedniej krainie. Główny nurt ucieczek prowadził z Inflant do Kurlandii, a tylko nieliczni chłopci zbiegali w przeciwnym kierunku. Władze rosyjskie wielokrotnie próbowały przekonać Kurlandię do ekstradycji chłopów, którzy nielegalnie opuścili miejsce swego zamieszkania. Rosjanie wysyłali do Kurlandii specjalnych agentów, których zadaniem było śledzenie zbiegów. Odpowiednia konwencja została podpisana w 1783 r., kiedy to obustronne porozumienie przewidywało wydawanie zbiegłych chłopów. Zbiegostwo inflanckich chłopów zakończyło dopiero wchłonięcie Kurlandii przez Rosję w 1795 r.

Feliks Gornischeff opisał dyplomatyczną karierę księcia Christopha Heinricha von Lievena (1774–1839), bałtyckiego Niemca w służbie rosyjskiej, w latach 1810–1812 będącego ambasadorem Rosji w Prusach. Był to czas przełomowy zarówno dla wojen napoleońskich, jaki i dla dziejów obu krajów — Rosji i Prus. Gdy w 1810 r. Napoleon Bonaparte osiągnął szczyt swoich wpływów na kontynencie europejskim, Rosja i Prusy uświadomiły sobie, że wymuszona przez Francję blokada kontynentalna przynosi im straty ekonomiczne. Władcy obu krajów planowali nowy sojusz skierowany przeciwko cesarzowi Francuzów. Ambasador von Lieven realizował rosyjskie plany w Berlinie. Jego głównym zadaniem była pomoc Prusom w sprawach kontrybucji oraz przygotowanie gruntu dla korzystnego dla obu państw sojuszu Rosji z Prusami. Poza tym zaangażował się w sprawę okupowanego przez Francuzów Księstwa Oldenburga. W czasie swej misji dyplomatycznej von Lieven zyskał znaczną pozycję, kontaktując się nie tylko z pruskimi dyplomatami, ale także z samym Fryderykiem Wilhelmem III. Wprawdzie sojusz rosyjsko-pruski nie powstał bezpośrednio po misji von Lievena, niemniej jednak jego działalność miała wielkie znaczenie dla zawarcia konwencji o neutralności (Taurogi 1812) oraz dla stworzenia nowej koalicji antynapoleońskiej w 1813 r.

Zamieszczona w omawianej publikacji edycja źródłowa to tekst z 1708 r. autorstwa Emanuela Regera, dotyczący tworzenia szkolnictwa w Inflantach, wraz z obszernym komentarzem Aivara Pöldvee i Kai Tafenau. Podstawę wydawniczą stanowił dokument podpisany własnoręcznie przez Regera, przechowywany obecnie w Archiwum Państwowym w Rydze. W komentarzu autorzy omawiają zmiany w systemie edukacji, jakie nastąpiły w Inflantach w końcu XVII w. To wówczas np. założony został Uniwersytet w Dorpacie. Zasadniczy był jednak rozwój lotewskiego i estońskiego piśmiennictwa, literatury kościelnej oraz szkolnictwa ludowego. Dopiero wówczas zostały zatem osiągnięte długofalowe cele Reformacji. Postacią najbardziej zasłużoną na tym polu był wybitny teolog, profesor Uniwersytetu w Dorpacie Johann Fischer (1636–1705). To jego sekretarzem był autor publikowanego dokumentu źródłowego Emanuel Reger, postać dotąd bliżej nieznaną. Autorzy edycji ustalili jednak, że — pozostając cały czas w cieniu Fischera — oddał on ogromne zasługi dla rozwoju szkolnictwa krajowego jako koordynator szkół w Inflantach i księgarz. Stosując współczesne pojęcia porównali go do kanclerza w ministerstwie oświaty. W kierowanym do Fischera piśmie Reger stwierdził, że bez założenia pełnej sieci szkół wiejskich niemożliwy

jest szeroki wpływ Kościoła na wiernych i realizacja jego misji społecznej. Szkoły powinny powstawać zatem przy parafiach. Dzieci powinny być w nich nauczone przede wszystkim czytania, modlitwy i śpiewu (*lesen, beten, singen*). Reger omawiał też pomoce szkolne, jak czytanki, modlitewniki i śpiewniki. Sekretarz Fischera prezentował pogląd, że nauczone powinny być nie tylko niemieckie dzieci. Postulował np. wykorzystanie w szkołach tekstów w — jak to określał — języku „dorpckim” czy „rewalskim”. Pisał także o wydaniu Nowego Testamentu w tych językach. Poza ogólnymi uwagami Reger zawarł w swym tekście wiele spraw szczegółowych, co czyni jego wywody dość zawiłymi.

W dziale komunikatów znalazły się cztery teksty. Pierwszy z nich to relacja Madisa Maasinga z sesji naukowej poświęconej reformacji w Europie Wschodniej (*Luthers Nordosten. Die Reformation und der Ostraum*). Konferencja ta odbyła się we Flensburgu w dniach 13–15 X 2017 r. Autor zreferował główne wątki wystąpienia oraz dyskusji poruszone podczas obrad. Prezentowane były zagadnienia dotyczące Reformacji w Szwecji, Rosji i Rzeczypospolitej polsko-litewskiej. Rozpatrywano zarówno aspekty teologiczne, jak i polityczne oraz ekonomiczne konsekwencje przemian religijnych. Podkreślona została m.in. względna tolerancja religijna w państwie polsko-litewskim panująca do końca XVI w. i wynikające z niej szybkie rozprzestrzenianie się idei Reformacji na terenie Rzeczypospolitej. Kolejne dziesięciolecia przyniosły jednak zarówno wzrost siły kontrreformacji, jak i wojny z prawosławną Rosją. Innym ciekawym wątkiem poruszonym na sesji we Flensburgu był rozwój literatury w językach narodowych krajów omawianego regionu, przy czym mowa była nie tylko o językach, które już wcześniej miały swoje piśmiennictwo (jak szwedzki czy polski), ale też o językach: estońskim, fińskim, kaszubskim czy mazurskim. Sesji naukowej towarzyszyła wystawa poświęcona protestantyzmowi na północy Europy (*Luthers Norden*).

Petr Mazhara przedstawił w swym artykule „krucjatę” księcia Anatola L. P. Lievena przeciwko bolszewikom. Ks. Lieven (1872–1937), z pochodzenia bałtycki Niemiec, był jednym z charyzmatycznych przywódców stronnictwa „białych” w krajach bałtyckich. Jego szlachecka rodzina od pokoleń pozostawała w służbie cesarzy Rosji. Autor przedstawił życie wojskowego dowódcy i ważnego działacza emigracyjnego oraz przemianę, jaka dokonała się w jego poglądach pod wpływem wydarzeń I wojny światowej i wojny domowej w Rosji. W dotychczasowej historiografii postać ks. Lievena nie była bliżej prezentowana. Anatol Lieven był absolwentem wydziału prawa uniwersytetu w Petersburgu oraz Mikołajewskiej Szkoły Kawalerii (Akademii Sztabu Generalnego). Promowany na korneta, odszedł do rezerwy w 1898 r. i zajął się rodzinnym majątkiem w Kurlandii. Po wybuchu wojny w 1914 r. powrócił do wojska jako ochotnik. Był wielokrotnie odznaczany za męstwo. W lutym 1918 r. został wraz z rodziną aresztowany przez bolszewików. Zwolniono go po traktacie brzeskim. Organizował własne oddziały wojskowe, których żołnierze zwani byli liewieńcami. W lipcu 1919 r. Lieven zdecydował o przyłączeniu się do gen. Nikołaja Judenicza. Ciężko ranny, nie odzyskał już pełni zdrowia. Wielu „białym” trudno było zaakceptować powstanie niepodległych państw bałtyckich po I wojnie światowej, Lieven jednak przyjął łotewskie obywatelstwo. Od 1920 r. organizował pomoc dla byłych „białych” żołnierzy, którzy osiedli w Estonii i na Łotwie. Lieven został członkiem antykomunistycznej, monarchistycznej organizacji o nazwie „Bractwo Ruskiej Prawdy” (*Братство русской правды*). Jej celem była zarówno antykomunistyczna propaganda, jak

też działalność terrorystyczna skierowana przeciwko przedstawicielom Związku Radzieckiego oraz dywersja na terytorium ZSRR. W latach 1932–1934 Lieven był szefem bałtyckiej sekcji tej organizacji. Zagorzały wróg bolszewizmu ze względu na kolektywizację, prześladowanie Cerkwii prawosławnej i eksport żywności z ZSRR pomimo panującego tam głodu, w latach 30. XX w. stał się krytykiem również europejskiej demokracji parlamentarnej. Zafascynowany działalnością Benito Mussoliniego, którego określał mianem przywódcy wzorcowego państwa antykomunistycznego, został zwolennikiem włoskiego faszystów, a następnie niemieckiego narodowego socjalizmu. Okres dwudziestolecia międzywojennego to czas kiedy poglądy księcia ewoluowały od monarchizmu i lojalności wobec rosyjskiej rodziny panującej („w służbie Imperium i Narodu”) w kierunku specyficznej formy nacjonalizmu, której autor artykułu nie zawahał się nazwać rosyjskim faszystwem, a co najmniej autorytaryzmem.

Estoński historyk Toomas Hiio napisał obszerną, krytyczną recenzję biografii Alfreda Rosenberga autorstwa niemieckiego dziennikarza Volkera Koopa (*Alfred Rosenberg: der Wegbereiter des Holocaust. Eine Biographie*, Köln 2016). Koop w swej książce przedstawił różne aspekty działalności Rosenberga, etapy rozwoju jego osobowości i światopoglądu. Hiio zwraca uwagę na zawilóść struktury książki Koopa — brak zachowanej chronologii bądź innego porządku logicznego. Skrytykował nadmierne nagromadzenie cytatów ze źródeł oraz zbyt powierzchowne i skrótowe potraktowanie biografii Rosenberga przed 1918 r., a także nieścisłości biograficzne z tego okresu. Szczegółowa biografia Rosenberga zaczyna się dopiero od jego spotkania z Adolfem Hitlerem. Kolejne rozdziały recenzowanej publikacji dotyczą: kariery Rosenberga w NSDAP, jego roli jako ideologa antysemityzmu, udziału w rabowaniu dóbr kultury na terenach podbitych przez Niemcy, znaczenia jakie od lata 1941 r. zyskał jako minister Rzeszy do spraw okupowanych terytoriów wschodnich, to jest stanowiska stworzonego przez Hitlera specjalnie dla Rosenberga. Inne zagadnienia poruszone w książce to: walka Rosenberga z Kościołem oraz swoista „spuścizna” Rosenberga, jako „stróża ideologii rasistowskiej”. Podsumowując Hiio przyznaje, że biografia Rosenberga wymagała od jej autora dużego nakładu pracy, niemniej jednak wartość publikacji ocenia nisko. Poza warstwą merytoryczną wydawnictwa krytyce poddana została także techniczna strona publikacji, w tym liczne braki korektorskie oraz niepełny indeks osobowy.

Tekst Dariusa Sakalauskasa dotyczy zastosowania nowych metod w badaniach nad dziejami litewskich Żydów. Wspomniane zostały historia mówiona, historia lokalna, gry interaktywne i telewizja wykorzystywane w celach edukacyjnych, nowoczesne techniki wystawiennicze stosowane w muzeach, turystyka edukacyjna. W celu popularyzacji wiedzy o litewskich Żydach została opracowana aplikacja mobilna „Discover Jewish Lithuania” — efekt współpracy historyków z informatykami. Zadaniem opisywanego projektu była aktualizacja i popularyzacja wiedzy o historii, kulturze, dziedzictwie małych żydowskich miasteczek (sztetli). Mobilna aplikacja z krótkimi filmami miała służyć edukacji i turystyce kulturalnej z wykorzystaniem rezultatów badań naukowych i nowoczesnych technik przekazu. Sakalauskas omawia trzy aspekty nowoczesnych technologii: ich racjonalność, możliwości technologiczne oraz wpływ na poziom wiedzy historycznej.

W ostatnim z działów (*Besprechungen*) przedstawiono kilkanaście publikacji poświęconych dziejom regionu bałtyckiego. Znalazły się wśród nich pozycje

poświęcone Rydze i jej mieszkańcom w dokumencie archiwalnym, historii lokalnej w archiwach, dokumentom rady miasta Rygi w średniowieczu i w czasach nowożytnych. Interesujący jest wątek „zapomnianej mniejszości”, czyli litewsko-języcznych mieszkańców Prus Wschodnich z XIX w. Omówiono także publikacje poświęcone niemiecko-bałtyckim relacjom kulturalnym od XVI do XIX w., a także nowożytnym koncepcjom pochodzenia Estów i Łotyszy, budownictwu i architekturze Rygi w XVII stuleciu, konfliktem pomiędzy ludnością niemiecką a estońską w 2. połowie XIX w. Wśród zaprezentowanych publikacji znalazły się także badania nad demografią Litwy, I wojną światową na terenach estońskich oraz radzieckim modelem władzy w latach 50. i 60 XX w. wprowadzanym w republikach bałtyckich.

Wszystkie artykuły publikowane w roczniku „Forschungen zur baltischen Geschichte” dotyczą historii regionalnej. Poza przyczynkami do historii politycznej zawierają także interesujące wyniki badań nad dziejami gospodarczymi, społecznymi i obyczajowością regionu. Wydawnictwo jest efektem międzynarodowej współpracy badaczy z kilku krajów. Języki publikacji — niemiecki i angielski — sprzyjają szerokiemu upowszechnianiu wyników prac bałtyckich badaczy w międzynarodowym środowisku historyków. Czytelnik polski zwraca jednak uwagę na brak znajomości przez autorów tekstów zamieszczonych w omawianej publikacji polskiej literatury naukowej dotyczącej regionu. Jedy- nym wyjątkiem jest biogram Dawida Hilchena, zamieszczony w *Polskim słowniku biograficznym*¹.

Alicja Nowak
(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

---

¹ S. Herbst, *Hilchen (Heliconius Livonius) Dawid* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1960–1961, s. 513.